

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ԱՄՈՒՐՅԱՆ ԳԵՏԻ ԱՓԱՄԵՐԶ ԿԻԿԼՈՊՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՅՆԵՐԸ*

Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III հազարամյակի բնակավայրերում արդեն իսկ ակներև էր պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը, և բնակավայրերը կառուցված են դժվարամատչելի տեղանքում՝ սարերի, բլուրների, բարձունքների կամ հրվանդանների վրա: Մկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից՝ արհեստական ամրություններով լրացվում և հզորացվում է ռելիեֆը, սկսվում է նաև բնակատեղիների պարսպապատումը: Պարիսպները կրկնում են ռելիեֆի ուրվագիծը՝ վաղբրոնզիդարյան շինարարական տեխնիկայի համար բնորոշ՝ առանց կապակցող շաղախի բազալտե անմշակ հսկայական քարերով շարվածքի օգտագործմամբ: Մ.թ.ա. III հազ. առաջինից երրորդ քառորդներն ընդգրկող հնագույն մի շարք ամրոցներում պարսպի կառուցման ժամանակ օգտագործված շարվածքի այս տեխնիկան դիտվում է կիկլոպյան¹:

Ամրաշինական կառույցներն ուսումնասիրության առարկա են դարձել դեռևս անցյալ դարի սկզբներին: Ամրոց-բնակավայրերը մասնագետների ուշադրությանն են արժանացել պատահական գտածոների հայտնաբերման կամ հետախուզական աշխատանքների իրականացման առիթներով: Ուսումնասիրությունները հիմնականում իրականացվել են հնագիտական պեղումներով և կառույցների ճարտարապետական հետազոտություններով: Գիտնականների մի քանի սերնդի տարիների աշխատանքի արդյունքում որոշակիացվել են ամրաշինական կառույցների տիպերը, ձևերը, կառուցողական սկզբունքները, ճարտարապետությունը և շինարարական տեխնիկան²:

Հայաստանի կիկլոպյան ամրոցների առաջին ուսումնասիրություններն անցյալ դարի 20-ական թվականներին կատարել է Թ. Թորամանյանը: Նա ամենահին ամրոցները դասում է նեոլիթյան մշակույթին³ և գտնում, որ մեծազանգված քարերով կառուցված և ոչ կանոնավոր շարված այդ պատերը, որոնց վրա չկան գործիքների հետքեր, ավելի շուտ քարերի կուտակումներ են և լարածիզ ուղղություն չունեն, ավելի ճիշտ կլիներ դրանք անվանել արգելափակ⁴: Արդեն 30-ական

* Աշխատանքն իրականացվել է «Ախուրյանի ավազանի ամրաշինական կառույցները» թեմայի շրջանակներում:

¹ Есаян Ст., Кафадарян К., О некоторых крепостях Шамшадинского района, Изв. АН Арм ССР, №11, 1965, стр. 80; Հայկական ճարտարապետության պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., հ.1. Եր., 1996, էջ 65:

² Թորամանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, հ. 1, Եր., 1MCMXLII; Նույնի՝ Հայկական ճարտարապետություն, հ. 2, Եր., 1948; Ղաֆադարյան Կ., Դիտողություններ ուրարտական ամրաշինության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1972, №2, էջ 151-162: Есаян С, նշվ. աշխ.; Հայկական ճարտարապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 65; Микаелян Г., Циклопические крепости Севанского бассейна, Ер., 1968 և այլն:

³ Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 11-30:

⁴ Նույն տեղում, էջեր 12-13:

թվականներին հայ մշակույթով զբաղվող մի խումբ գիտնականների կողմից հետազոտվել են Հայաստանի տարբեր շրջանների կիկլոպայան ամրոցները⁵: Բ.Պիտտրովսկին, կարմիրբերդյան (թագաքենդյան) դամբարանադաշտը և կիկլոպայան ամրոցն ու ամրոցի շարվածքը կապելով դամբարանադաշտի վաղ նյութերի՝ գունազարդ խեցեղենի հետ, ամրոցը թվագրել է դրանց կենցաղավարման ժամանակով՝ մ.թ.ա. II հազարամյակով⁶: Ավելի ուշ, Կուֆտինը, Բեշտաշենի ամրոցի և Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների (Շենգավիթ, Շրեշ-բուր) վրա հիմնվելով, կիկլոպայան ամրոցները դասել է մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթին⁷: Վերջիններս բաժանվել են չորս հիմնական խմբերի, որոնցից երկուսը վերաբերում են բրոնզի դարաշրջանին, մեկը՝ Վանի թագավորության շրջանին և մյուսը՝ միջնադարին⁸: Այդ ամրոցներն ունեն ռելիեֆի ուրվագիծը կրկնող, չոր, առանց կապակցող շաղախի, իրար մեջ մտնող և իրար ագուցվող շարվածքով պարիսպ: Կիկլոպայան պաշտպանական պարիսպներ ունեն Շենգավիթը⁹, Շրեշ-բուրը¹⁰, Մուխանաթ-թափայի ստորին շերտը¹¹, Աղթամիրը¹², Գառնիի շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրը¹³, Էլառը¹⁴, մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսի Ջյանբերդը (Հարավային Ղոյթուր)¹⁵, Ջաղացատեղին, Այրումը (շագլամա 2 և շագլամա 3)¹⁶: Կիկլոպայան պատերի մնացորդներ բացվել են Կարսի շրջանի վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում¹⁷:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում՝ Ախուրյան գետի ափերի երկայնքով, հյուսիսից հարավ ձգվում են ամբողջությամբ կամ մասամբ կիկլոպայան շարվածքով կառուցված, պատմահնագիտական, ճարտարապետական առումներով, ժամանակաշրջանով և պահպանվածությամբ տարբեր Եղնաջուր, Գառնաառիձ, Բերդաշեն, Աղվորիկ, Մեծ Մեպասար, Փոքր Մեպասար, Ջրաձոր, Բան-

⁵ Гэзаян А., Пиотровский Б., Циклопические крепости Закавказья, ГАИМК, №1-2, 1932, стр. 61-64 ; Гюзаян Л. Крепости доурартского и урартского времени. Проблемы истории материальной культуры, 1932, № 5-6, стр. 51-59; Мещанинов И., Циклопические сооружения Закавказья. Изд.-во ГАИМК, XIII, 1932, стр. 4-7; Есаян С., Древняя культура Северо-Восточной Армении, Изд.-во АН Арм. ССР, Ер., 1976, стр. 15.

⁶ Кушнарера К. Тазкендский могильник в Армении, СА, №1, 1960, стр. 139.

⁷ Куфтин Б. Археологические раскопки в Триалети, Изд.-во Академии Наук Груз. ССР, Тбилиси, 1941, стр. 108.

⁸ Есаян С., 1976, նշվ. աշխ., էջ 15 :

⁹ Карапетян Л., Раскопки Кармирбердской (Тазакендской) крепости. СА, 1972, №2, стр. 170.

¹⁰ Археология СССР, т.1, Эпоха бронзы лесной полосы СССР, Изд.-во Наука. М., 1987, стр. 30.

¹¹ Բայրության Ե., Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի պրոբլեմները. ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», Գիրք II, Եր., 1937, էջ 210; Խանգաղյան Ե., Գառնի IV, (1949-1966թթ. պեղումների արդյունքները), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1969, էջ 23 :

¹² Խանգաղյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 23:

¹³ Есаян А., նշվ. աշխ., էջ 15; Խանգաղյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 7 :

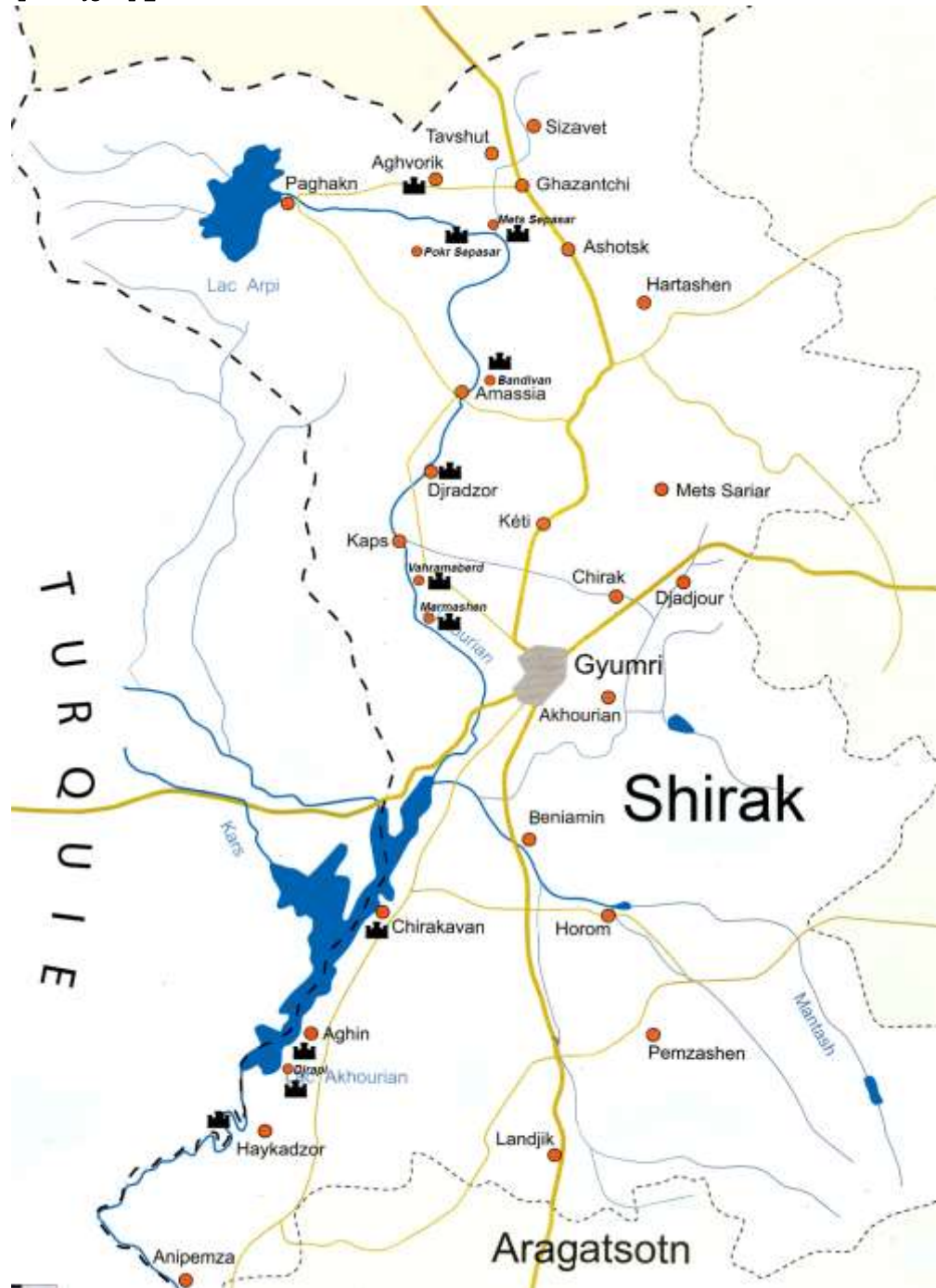
¹⁴ Խանգաղյան Ե., Էլառ-դարանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1979, էջ 13 :

¹⁵ Խանգաղյան Ե., 1969, էջ 7; Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա., Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում: ՀՍՍՀ ԳԱ, Լրաբեր, հասարակական գիտությունների, 1977, № 4, էջ 79-80:

¹⁶ Есаян С., 1976, стр. 17-26.

¹⁷ Խանգաղյան Ե., 1969, էջ 23:

դիվան, Կապս, Վահրամաբերդ, Տիրաշեն, Ողջի, Շիրակավան, Ջրափի-1 (Ղալաշի), Ջրափի-2 (Չալ թափա) և Հայկաձոր հնավայրերը (տե՛ս քարտեզ): Ներկայացնենք ուսումնասիրվածության տարբեր մակարդակ ունեցող վերոնշյալ կիկլոպյան կառույցները:

Ախուրյանի ակունքի մոտ նրա մեջ թափվող Եղնաջուր գետակի ափին՝ բլրի վրա է գտնվում վաղբրոնզիդարյան նորահայտ բնակավայրը (բարձ. 2142մ):

Բարդ ռելիեֆով քարաշատ տարածքում կառուցված բնակավայրի պաշտպանական պարզ համակարգը ներկայացնում են բլրի գագաթն ու լանջերը օղակող մի քանի քարաշարքերը¹⁸: Ախուրյանի ակունքի մոտ են գտնվում նաև Գառնառիճ նորահայտ վաղբրոնզիդարյան հնավայրը և Արփի լճի ափամերձ Բերդաշեն գյուղում փոքր թմբի վրա բարձրացող, կիկլոպայան շարվածքով գոտևորված վաղբրոնզիդարյան ամրացված բնակավայրը:

Աշոցքի սարահարթի վրա, Ախուրյանին ափամերձ, կառուցողական և ճարտարապետական լուծումների ընդհանուր գծերով կուր-արաքսյան մշակույթի հուշարձան Մեծ Մեպասարում (ըստ վերջին պարբերացման՝ մ. թ. ա. XXIX-XXVI-XXV դդ.) առկա են լեռնային բնակավայրի կարևորագույն հատկանիշները՝ արհեստական դարավանդացում, շինարարության նպատակով կառուցապատման կազմակերպում ըստ դարավանդների, կառույցների հարակցում լանջի կտրվածքին: Տեղանքի ռացիոնալ օգտագործումը և ճարտարապետական լուծումները համապատասխանում են տվյալ ժամանակաշրջանի շինարարական արվեստում ընդունված չափանիշներին: Մեծ Մեպասարն ունի հարթակներն իրարից բաժանող զանգվածեղ, կիկլոպայան շարվածքով պատեր: Նման շարվածք ունեն սարի հարավային և հարավարևմտյան կողմում լանջը գոտևորող քարերի մեկական շարքերից պահպանված հատվածները, նաև հնավայրը հյուսիսային կողմում լանջի եզրագծով ճեղքված, բազալտի քարերով շարված պարսպի հատվածն ու վերջինիս ուղղահայաց դրված հենապատերը¹⁹: Շիրակի վաղբրոնզիդարյան բնակավայրերից հարթակներն իրարից բաժանված զանգվածեղ, կիկլոպայան շարվածքով պատեր ունեն Հառիճը, Հոռումը, Քեթին, Կառնուտը²⁰ և Տիգնիսը²¹:

Փոքր Մեպասարի ամրոցը գտնվում է Մեծ Մեպասարի դիմաց՝ Ախուրյանին ափամերձ նույնանուն գյուղի հյուսիսային կողմում բարձրացող արևելքարևմուտք ձգվածությամբ բլրի գագաթին (բարձր. 2042մ), (նկ. 1): Բլրի հարավային լանջից դեպի գագաթ տանող թեք ճանապարհը երկու կողմից առնված է ժայռաբեկորների ուղիղ գծով շարքերի մեջ: Գագաթի ձվածիր հարթությունը եզրագծով առնված է մի ծայրով գետնի մեջ ուղղաձիգ տեղադրված բազալտի ժայռաբեկորներով կիկլոպայան շարվածքի մեջ: Կողք կողքի կիպ դրված, 60-70սմ բարձրությամբ կիկլոպայան շարվածքը, մոտ. 200 մ ընդհանուր երկարությամբ, բացառությամբ արևելյան կողմի, լավ պահպանված է և մոտավոր ճշտությամբ ուրվագծում է պարսպապատի հատակագիծը: Գագաթի արևելյան մասում պարսպապատով օղակված միջնաբերդն է: Պարսպից ներս կացարանների պատերի մնացորդներ են: Կիկլոպայան շարվածքով պատերը դրված են ժայռեղեն հիմքի վրա, գտածոները

¹⁸ 2013թ. Աշոցքում Լ. Եզանյանի և Հ. Խաչատրյանի կողմից իրականացված հնագիտական հետախուզությամբ հայտնաբերվել են Եղնաջուր և Գառնառիճ վաղբրոնզիդարյան հնավայրերը: Եղնաջուրը վերաբերում է վաղ բրոնզի վաղ փուլին: Նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում:

¹⁹ Պեղումներն իրականացնում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի արշավախումբը (ղեկ.՝ Լ. Եզանյան):

²⁰ Хачатрян Т., Древняя культура Ширака, Изд. Ереванского университета, Ер., 1975, стр. 38-39.

²¹ Թորանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 312-314; Хачатрян Т., նշվ. աշխ., էջ 34-39:

ուշմիջնադարյան խեցեղենի բեկորներ են: Այստեղ ևս որպես շինանյութ ծառայել է տեղի ժայռաբեկորներից ճեղքումով անջատված բազալտը:

Նկ. 1. Փոքր Սեպասարի ամրոցը

Աշոցքի սարահարթը հյուսիսից գոտևորող սարի հարավային լանջին, ծովի մակերևույթից 2108մ բարձրության վրա են գտնվում Աղվորիկի երկու ամրոցները, որոնք զբաղեցնում են համանուն գյուղի թիկունքում արևելք-արևմուտք ձգվածությամբ բլուրների գագաթների ու լանջերի մեծ ու փոքր հարթությունները: Ամրոցների ավերակները պահպանվել են:

Արևելյան ամրոցը զբաղեցնում է մոտ 400 հա տարածք, կառուցված է բարձրադիր և հարավային կողմից դժվարամատչելի տեղանքում (նկ. 2): Ամրոցի միջնաբերդը քիչ ձվածիր է, ունի 23,5 և 17,5մ չափեր: Պատերի լայնությունը 3,5մ է: Միջնաբերդն առնված է կրկնակի պարսպի մեջ: Պատերի ծուծը լցված է միջին մեծության, կլորավուն, գրեթե միաչափ քարերով: Պատերի պահպանված բարձրությունը տեղ-տեղ 2-3մ է: Հարավային կողմում պատերը կտրուկ թեքությամբ իջնում են կտրտված լանջով, որտեղ հստակ գծագրվում են առանձին մուտքերով շինությունների՝ մինչև 1մ բարձրությամբ պահպանված պատերը: Ամրոցի արևմտյան կողմում հարթակների ձևով ցած իջնող կիկլոպյան շարվածքով կառույցների պատեր են: Միջնաբերդի արտաքին պարսպից հետո բավական ընդարձակ տարածք է, որտեղ պահպանված են պարսպին կից տների փլվածքները: Աղվորիկի վաղ միջնադարյան ամրոցը գտնվում է 80 կացարաններից կազմված բնակավայրի կենտրոնական մասում: Մակերեսին նույնքան կացարաններ են ուրվագծվում Ազատանի վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի ամրոց- բնակավայրում²²: Բլրի հյուսիսային կողմում, արտաքին պարսպին կից կառույցների ստուգողական փոստ-

²² Խաչատրյան Հ., Պաշտպանական կառույցների գործառնության ղասակարգում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XIX, Գյումրի, 2016, էջ 28:

րակների նյութերը փաստում են, որ վաղ միջնադարում ամրոցը բնակեցվել է, և կյանքն այստեղ շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար:

Նկ. 2 Աղվորիկի ամրոցը

Ամրոցի հյուսիսային կողմում դրված ստուգողական խրամատից գտնվել է վաղբրոնզիդարյան խուփի բեկոր²³: Ելնելով տեղանքից, վաղբրոնզիդարյան բնակավայրերին բնորոշ առանձնահատկությունից և նշված գտածոյից՝ Աղվորիկը սովորաբար ժամանակաշրջանում կարող էր լինել ամրացված բնակավայր: Միջնաբերդի փոքր չափերը և նյութի բացակայությունը ենթադրել են տալիս, որ այն կարող էր լինել դիտակետ-աշտարակ, որի շուրջը փռված էր բնակավայրը: Աղվորիկն այս իմաստով համադրելի է Ախուրյանի վերին հոսանքում, բլրաշարերով գոտևորված Գառնատիճ (բարձր. 2042մ) նորահայտ վաղբրոնզիդարյան հնավայրի հետ, որտեղ փոքր բլրակի վրա կիկլոսայան շարվածքով, ծուծը մանր քարերով լցված պատեր ունեցող փոքր դիտակետ-աշտարակն է, շուրջբլուրը՝ բնակավայրը: Միջնաբերդի և կացարանների մակարդակների տարբերությունը մոտ 2մ է: Արփի լճի ափամերձ Բերդաշեն (բարձր. 2016մ) գյուղի մեջ պահպանվել է հարթության վրա իշխող դիրք զբաղեցրած, փոքր բլրակն օղակող կիկլոսայան պատերով վաղբրոնզիդարյան հնավայրը:

Աղվորիկ-2: Արևելք-արևմուտք ձգվող բլրաշարերն իրարից բաժանված են հեղեղատով, որից արևմուտք տեղանքը թեքությամբ բարձրանում է դեպի հաջորդ բլրի գագաթին կառուցված ամրոցը: Պահպանված են գագաթի հարավային կողմը երկարությամբ եզերող ուղղաձիգ պարսպապատը և դրան հյուսիսային կողմից հավելված ուղղանկյուն հենապատերը: Գետնախարսխային մասերը կառուցված են ձեղքված բազալտի հսկա բեկորներից: Պարսպապատից հյուսիս ընկած տա-

²³ Աղվորիկի պեղումներ: Նյութերը հրատարակված չեն:

փարակի վրա գծագրվում են քարերի կորագիծ շարքեր: Վերգետնյա նյութը բացակայում է: Ամրոցի թվագրման բացը կարող է լրացվել միայն պեղումներով:

Ախուրյանի վերին հոսանքում՝ Ամասիայի դիմաց՝ կիրճ իջնող ափամերձ սարահարթի շարունակությունը կազմող հրվանդանի վրա է գտնվում Բանդիվանի միջնադարյան ամրոցը (նկ. 3) (բարձր.1970մ), որի արևելյան պարսպի հիմքերի մոտ գտնված, նաև հրվանդանի արևմտյան զառիթափ լանջով ցած սահած վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի բեկորները փաստում են վաղ բրոնզի դարաշրջանում նրա բնակեցված լինելը:

Նկ. 3 Բանդիվանի ամրոցը

Ջրածորի «Մեծ Բերդ» ամրոցը (բարձր.1819) կոնաձև բլրի վրա է (նկ. 4): Գյուղը փռված է բլրի հարավային լանջին, որտեղ բացվել է մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակութային շերտ՝ մեջն իջեցված անտիկ թաղումներով²⁴: Բլրի արևմտյան լանջով անցնում է կողք կողքի դրված քարերի շարք: Մինչև գագաթ հասնելը տարբեր բարձրություններում բլուրն օղակող պարսպապատերից թափված քարերի կուտակումներ են: Բլրի գագաթին դրված է եղել երկրաչափական կետ, որից պահպանվել է բետոնի լիցքը: Արևմտյան կողմում՝ գագաթի բետոնյա հարթակից քիչ ներքև, ուրվագծվում է մոտ 50մ տրամագծով միջնաբերդի պատի կորագիծ հատված: Արևմտյան կողմում՝ փլվածքների մեջ, նկատվում են շրջանաձև աշտարակների պատերի ստորին շարքերը: Վերգետնյա գտածոները միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ են:

²⁴ Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ռ., Ջինջիրջյան Վ., Ախուրյան գետի վերին հոսանքում կատարված հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները (Ջրածոր և Հողմիկ գյուղերի տարածք), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում I, Հայաստանի ԳԱ հրատ., Եր., 1993, էջ 107:

Նկ. 4 Ջրածորի ամրոցը

Գագաթից մոտ 9մ ներքև երկրորդ հարթակն է, որի եզրերն օղակող թափված քարերի տակ տեղ-տեղ շարվածք է երևում: Հյուսիսային կողմում փլվածքների տակից երևացող պարսպի հատվածն ունի կանոնավոր շարվածք, ելնելով ռելիեֆից, երկրաչափական կոր գծագրություն: Ամրոցի կառուցման համար բազալտե ելուստավոր ժայռաբեկորները կտրտվել և հավասարեցվել են՝ ստեղծելով աստիճանաձև հարթակներ: Ժայռաբեկորներից տարբեր մեծության կոպիտ մշակված քարերն օգտագործվել են կառույցների և պարսպի պատերի համար:

Ըստ հնագիտական հետախուզության նախնական տվյալների՝ Ջրածորը բնակեցված է եղել դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանում: Փլված պարսպի քարերի և հողի մեջ գտնված նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերին: Փլված պարսպի տակ գտնված ուրարտական զենքերը ենթադրել են տալիս ուրարտացիների հարձակումների մասին: Ըստ նախնական տվյալների՝ Ջրածորի «Մեծ բերդը» եղել է ամրոց-բնակավայր, որտեղ կյանքը պարբերաբար ընդհատվել է և որոշակի ընդմիջումով վերսկսվել միջնադարում:

Ախուրյանի միջին հոսանքում, Կապս (բարձր.1808մ) գյուղի հյուսիսային կողմում գտնվող բարձունքի հարավահայաց ու արևելահայաց լանջերին և նրանց ստորոտին բացված բնակավայրն ու դամբարանը թվագրվում են մ. թ. ա. IV-III հազարամյակների սահմանագլխով²⁵: Հրվանդանների վրա կառուցված Վահրամաբերդ (բարձր. 1607մ), Տիրաշեն (բարձր. 1544մ) միջնադարյան ամրոցների մերձակայքում վաղբրոնզիդարյան բնակավայրերի հետքերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. III հազարամյակում դրանք եղել են ամրացված:

²⁵ Պետրոսյան Լ., Եզանյան Լ., Խաչատրյան Հ., Վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններ Կապսում, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XII, Գյումրի, 2009, էջ 156:

Ախուրյան գետի միջին հոսանքում, ավիամերձ դարավանդի լանջերն ու գագաթի հարթությունը զբաղեցնում է մ. թ. ա. III հազարամյակի III քառորդով թվագրվող, անխաթար պահպանված առանձին հատվածներով Հին Շիրակական բազմաշերտ հնավայրը (բարձր. 1489մ)²⁶: Հնավայրի դիրքը ենթադրել է տալիս, որ այն կառուցվել է ընդունված չափանիշներով և եղել է ամրացված բնակավայր: Պեղումներով պարզվել է, որ կյանքն այստեղ սկիզբ առնելով մ.թ.ա. III հազարամյակից՝ շարունակվել է մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդը, որից հետո՝ մ.թ.ա. VIII-VI դդ., հնավայրի այդ հատվածը վերածվել է դամբարանադաշտի²⁷: Շիրակավանում, վաղբրոնզիդարյան հեռացված շերտի վրա բացվել է միջին բրոնզի կացարան²⁸:

Ջրափիի «Ղալաչի» ամրոցը (բարձր.1486մ) գտնվում է Ախուրյանի ստորին հոսանքում՝ գետի երկու ավերը կապող Չրփիի կամուրջի դիմաց: Անցյալ դարի 70-ական թվականներին՝ Ախուրյանի ջրամբարի շինարարության ժամանակ, ՄՄՀՄ-Թուրքիա սահմանի դիտակետ-աշտարակն ավից հեռացվել և տեղակայվել է այս բլրի վրա՝ խաթարելով հնավայրի մշակութային շերտերը: Բլրի արևմտյան լանջը և ստորտը լվանում են Ախուրյանի ջրերը: Աշնանը՝ ջրի մակարդակի իջնելու հետ, բացվում են վաղբրոնզիդարյան նյութերով հագեցած շերտը և լանջն օղակող շարվածքի արևմտյան հատվածից պահպանված քարերի շարքը: Վերջինս թույլ է տալիս ենթադրել, որ վաղ բրոնզի դարում հիմնված այս բնակավայրը ևս եղել է ամրացված: Ինչպես ցույց են տալիս այստեղ իրականացվող պեղումները, բլուրը բնակեցված է եղել և՛ վաղ բրոնզի դարաշրջանում, և՛ մ.թ.ա 9-8-րդ դդ.: Խաթարված մշակութային շերտերով սարի տարբեր հատվածներում անտիկ և միջնադարյան խեցեղենի բեկորների փաստումը ցույց է տալիս, որ կյանքն այստեղ շարունակվել է նաև անտիկ ժամանակաշրջանում և միջնադարում:

Ջրափիի «Չալ թափա» ամրոցը գտնվում է Գյումրի-Արմավիր մայրուղու աջ կողմում՝ Ախուրյան գետից ոչ հեռու, արևելքից արևմուտք ձգված երեք բլուրներից կենտրոնականի գագաթին (բարձր. 1585մ) (նկ. 5): Ամրոցը կառուցվել է գագաթի փոքր հարթության վրա: Բլրի արևելյան կողմում գրեթե ուղղահայաց կտրված լանջն է, հարավից և արևելքից իջնում է փոքր տափարակը, իսկ արևմուտքում բլրաշարի բարձրադիր երրորդ բլուրն է: Ժամանակի ավերումների արդյունքում պատերից թափված քարերով լցված ամրոցի կիկլոպյան շարվածքով պատերի արտաքին կողմը մաքրելուց հետո հստակեցվեց Ջրափիի ամրոցի կառուցապատման ձևը: Ռելիեֆին հարմարեցված, հասակագծում երկրաչափական կոր գծագրությամբ, խոշոր և անտաշ քարերով, կիկլոպյան շարվածքով պատերը դրված են բլրի գագաթին, ժայռեղեն հիմքի վրա: Հյուսիսային և արևելյան դժվարամատչելի կողմում պարսպապատն է:

²⁶ Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ., Հին Շիրակական (1977-1981թթ. պեղումների արդյունքները), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2002, էջ 5-15:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 15:

* Հայկի համալսարանի և Շիրակի երկրագիտական թանգարանի համատեղ արշավախմբի պեղումներ: Նյութերը հրատարակված չեն:

Նկ. 5 Ջրափի

Պարիսպն ունի մեծազանգված անկանոն, անտաշ քարերով, առանց շաղախի, երկկողմ, ծուծը և դաստարկ խոռոչները մանր քարերով լցված կանոնավոր շարվածք: Պատերի լայնությունը 1,70մ է: Ելնելով արևմուտքից վտանգի առավել մեծ հավանականությունից՝ պաշտպանական նկատառումներով ամրոցի արևմտյան կողմն ամրացված է պարսպին կից, երկայնական առանցքով հյուսիս-հարավ ուղղված, 70-սմ բարձրությամբ պահպանված պատերով, իրար հաջորդող, հատակագծում ուղղանկյուն կառույցներով: Պարսպից թափված քարերը գրեթե ամբողջությամբ ծածկել են կից կառույցները: Պարսիպի արտաքին կողմում հավելված կառույցների պատկերն այսպիսին է: Առաջինն ունի 2,60մ լայնություն, հյուսիսային պատի երկարությունը 1, 60մ է, արևմտյան պատը բացակայում է: Հաջորդ երկու փակ ուղղանկյունները համապատասխանաբար ունեն 5,70մ x2,44մ և 5,60մ x 2,90մ չափեր: Այնուհետև պարսպի 3,60մ երկարությամբ հատվածը հյուսիսից և հարավից սահմանափակված է 2,90մ և 2մ երկարությամբ պատերով, իսկ արևմտյան կողմը բաց է: Սրան հաջորդում են ուղղանկյան մեջ առնված, 1,40-1,50մ տրամագծով, իրար կից շրջանաձև չորս կառույցներ: Ամրոցի ճարտարապետական նկարագիրն ամբողջացնել հնարավոր է միայն փլվածքները մաքրելուց և պահպանված կառույցների պատերը բացելուց հետո :

Ջրափիի պաշտպանական համակարգի մեջ կարևորվել է մուտքը, և անվտանգությունն ապահովելու նպատակով այն տեղադրվել է ամրոցի հարավային հարթ կողմում: Պատերից ներս շինությունների հետքեր կան: Գտածոները միջնադարյան խեցեղենի մեկ-երկու բեկորներ են: Հատակագծային որոշակի պատկեր տվող, մասամբ կանգուն պատերով ամրոցի կառուցման ժամանակը փաստող հնագիտական նյութերը բացակայում են: Այն հավանաբար հիմնվել է զուտ պաշտպանական նպատակներով, երկրի նորմալ զարգացման պայմաններում՝ խաղաղ

տարիներին դիտակետ է եղել, իսկ վտանգի ժամանակ՝ պատուպարան մերձակա բնակավայրերի բնակչության համար:

Շիրակի մարզի Անիի տարածաշրջանի Հայկաձոր գյուղի վարչական տարածքում, Ախուրյանի ափին, Հռոմոսի վանքի դիմացի հրվանդանի վերին դարվանդի վրա է գտնվում մ. թ. ա I հազարամյակի ամրոց-բնակավայրը (նկ. 6): Ամրոցի արևմտյան պարսպի արտաքին կողմում բացվել է ՅՄ բարձրությամբ պահպանված մի հատվածը աշտարակի անկյան մասում: Պարիսպը կառուցված է տուֆի և բազալտի խոշոր քարերից: Պարսպապատի բարձրանալուն զուգընթաց՝ շարվածքի քարերի չափերը փոքրանում են: Հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին, նաև անտիկ և միջնադարյան են²⁹:

Նկ. 6 Հայկաձոր

Հայաստան-Թուրքիա սահմանային գոտու Երերույք-Բագրավան հատվածում 2013թ. իրականացված հնագիտական հետախուզության ժամանակ հայտնաբերվեց Ախուրյանի կիրճի բարձրադիր ափի եզրին, ժայռեղեն հիմքի վրա դրված, արևելք-արևմուտք ուղղաձիգ գնացող, սև տուֆի մեծազանգված, կոպիտ մշակմամբ քարերով կիկլոպյան երկերես շարվածքով պատ: Պատի հյուսիսային կողմը ժայռեղեն հարթ մակերևույթ է, իսկ հարավային երեսին կից, զառիթափ լանջով իջնող կառույցներ են: Վերգետնյա նյութը բացակայում է: Պատկերը նույնն է, ինչ Աղվորիկ-2 հնավայրում:

Ինչպես ցույց են տալիս Ախուրյան գետի ափամերձ ամրացված բնակավայրերի և ամրոցների պեղումների ու մեր կողմից իրականացված հնագիտական հետախուզության արդյունքները՝ գետի երկայնքով ձգվող բերրի սևահողերով և

²⁹ Խաչատրյան Հ., Հայկաձորի ամրոց-բնակավայրի 2011թ. պեղումները, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XIV, Եր., 2011, էջ 158-159:

ջրային ռեսուրսներով հարուստ տարածքները հնուց ի վեր նպաստավոր էին մարդու բնակության համար: Լեռնային և նախալեռնային շրջաններում բնակավայրերի ընտրության համար սրանք կարևոր նախադրյալներ են: Նշված հանգամանքները մեծապես ազդել են հուշարձանների բնույթի և տեղադրության վրա: Վաղ բրոնզի դարաշրջանում սկզբնավորվում է կիկլոպայան շարվածքով ամրացված բնակավայրերի կառուցումը: Այդ բնակավայրերը հիմնականում առանձնանում են ինչպես տեղի ընտրության, այնպես էլ ճարտարապետական պլանավորման և դրանց կառուցման համար մշակված որոշակի սկզբունքներով: Նախալեռնային շրջանները ծածկվում են կիկլոպայան շարվածքով ամրացված բնակավայրերով: Այդ կառույցների առանձնահատկություններից մեկը ծովի մակերևույթից 1500-2100մ բարձր, գետի ափին կամ ափամերձ գառիթափ բարձունքների և հրվանդանների վրա կառուցված լինելն է:

Ամրացված բնակավայրերի առկայությունն անշուշտ պայմանավորված էր պաշտպանվելու անհրաժեշտությամբ, և դրանք իրականացվել են դեռևս վաղ բրոնզի դարում ձևավորված ամրաշինական կառույցների շինարարական ավանդույթներին՝ տեղանքի ռացիոնալ օգտագործման և նախագծային լուծումներին համապատասխան: Ոչ պակաս կարևոր է եղել նաև Ախուրյանի ափին գտնվելու աշխարհագրական շահեկան դիրքը: Գետի բարդ ռելիեֆով տարածքում մ.թ.ա. III-I հազարամյակների, ինչպես նաև միջնադարյան ամրացված բնակավայրերը և ամրոց-բնակավայրերը կառուցված են դժվարամատչելի տեղանքում՝ գետի երկայնքով ձգվող, կիրճով եզերված բնական ամրությունների վրա՝ ժայռային հրվանդանի, ափամերձ սարի, բլուրի կամ բարձունքի գագաթին և լանջերին: Տեղանքի ընտրությունն ինքնանպատակ չէր: Բացի անառիկ դիրք ապահովելուց՝ տեղանքը նաև շինանյութի աղբյուր էր: Ռելիեֆի ուրվագիծը կրկնող, անմշակ հսկայական քարերի՝ առանց կապակցող շաղախի շարվածքի օգտագործմամբ կիկլոպայան պարիսպներն օղակում են սարի կամ բարձունքի գագաթը, կարող են նաև տարբեր մակարդակներում գոտևորել նրա լանջերը:

Սարը կամ բարձունքը, որի վրա կառուցված են ամրացված բնակավայրեր և ամրոցներ գոտևորված են կողք կողքի դրված քարերի մեկական շարքով: Դրանք կարող են լինել երեքից մինչև յոթ³⁰: Անկանոն, հաճախ ցցուն քարերով նման շարվածքներն անշուշտ կարող էին որոշ չափով դժվարացնել ամրոցի պարիսպներին հասնելը՝, նաև լանջի կտրուկ հատվածներում արգելափակ լինել հողի սահքի դեմ: Կարծում ենք՝ գոտևորումը կատարվել է դիցաբանական որոշակի ընկալումներով: Հնդեվրոպական *k^(h)el ոչ միայն լեռան իմաստ է արտահայտում,

³⁰ Թորամանյան Թ., 1942, էջ 13:

*Նման շարվածքները՝ որպես արգելապատ, կիրառվել են նաև XX դարում, և դրա օրինակներն առկա են Շիրակի մարզի Հարթաշեն և Զույգաղբյուր գյուղերի տարածքներում: Այստեղ 1941-1945թթ. Հայրենական պատերազմի տարիներին, հակառակորդի զրահատեխնիկայի հնարավոր շարժրնթացը կասեցնելու նպատակով բլուրների լանջերով կառուցվել են 200-400մ երկարությամբ եռաշարք արգելապատեր:

այլ նաև՝ բարձունքի³¹: Լեռն ընկալվում է որպես տիեզերքի մոդել: Համաշխարհային լեռը եռաշերտ է, նրա գագաթին ապրում են աստվածները, նրա տակ՝ մեռյալների թագավորությանը պատկանող չար ոգիները, միջնամասում՝ մարդկային ցեղը: Լեռան, սարի կամ բարձունքի գագաթին միանում են երկինքն ու երկիրը: Ամրացված բնակավայրերը և ամրոցները կառուցվել են սարի կամ բարձունքի վրա ոչ միայն պաշտպանական, այլև երկնքին մոտ լինելու նպատակով, որի իմաստաբանության հենքը հնդեվրոպական նախնական հավատալիքներում աշխարհի եռամաս ընկալումն է: Քարերի գոտևորող շարքով սահմանազատվել են սարի կամ բարձունքի՝ որպես տիեզերքի մոդելի կամ տիեզերական այան, կառուցվածքի բոլոր հիմնական տարրերը՝ երկինքը, երկիրը, ստորերկրայքը:

Մ.թ.ա. III-I հազարամյակներին վերաբերող ուսումնասիրված կիկլոպյան կառույցները, նաև տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանելի վերգետնյա նյութերով փաստող հնավայրերի տեղադրությունը և պահպանված պատերի հատվածները թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանք եղել են ամրացված բնակավայրեր:

Կազմավորման հենց սկզբից մշակված են կառուցողական որոշակի սկզբունքների կիրառմամբ հատակագծային և ծավալային կոմպոզիցիաներ, կոնստրուկտիվ համակարգեր: Ամրաշինական բոլոր կառույցներում կոմպոզիցիոն-կառուցվածքային միևնույն սկզբունքն է՝ շրջափակված տարածք, որի ներսում միջնաբերդն է կամ բնակավայրը:

Ախուրյանի երկայնքով ձգվող կիկլոպյան կառույցներն երկու տիպի են. մեծազանգված քարերով կառուցված պատեր, որոնց վրա չկան գործիքների հետքեր և ուղղակի քարերի կուտակումներ են, նաև կանոնավոր, երկու կողմից լարածիզ ուղղություն ունեցող պատեր՝ ծուծը լցված մանր քարերով: Ըստ գործառույթի առանձնահատկությունների՝ ամրաշինական կառույցները, ամրոց-բնակավայրեր են կամ ամրոց-պատասպարաններ: Առաջինները մշտապես բնակեցված են եղել, երկրորդները պահակակետ-դիտակետեր են, և անկախ կառուցողական և ճարտարապետական ձևերի տարբերություններից, նույն գործառույթն են ունեցել: Ախուրյան գետի ափամերձ կիկլոպյան կառույցներն ինչպես ներքին կազմակերպման, այնպես էլ ճարտարապետաշինարարական առումներով տեղանքի բարդ ռելիեֆին համապատասխանելու ու միջավայրին զուգակցվելու բարձր վարպետությամբ ուրույն տեղ ունեն Հայաստանի ամրաշինական կառույցների մեջ: Կառուցման կիկլոպյան եղանակն այնուհետև պարբերաբար կիրառվել է ժամանակագրական տարբեր փուլերի հուշարձաններում՝ արտացոլելով տեղական՝ վաղբրոնզիդարյան ամրացված բնակավայրերի ճարտարապետության կառուցողական սկզբունքների և շինարարական ավանդույթների զարգացման ներքին օրինաչափությունները:

Ընդունված է, որ Հայաստանում վկայված շինարարական այս եղանակի ձևավորման տարբեր փուլերն ընդգրկել են մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին-երրորդ քառորդները, այնուհետև այն պարբերաբար կիրառվել է մինչև ուշ բրոնզի

³¹ Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч., *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Изд.-во Тбилисского университета, Тбилиси, 1984, т. II, стр. 669.

դարաշրջանի վերջը³²: Ըստ պեղված հնավայրերի շերտագրական տվյալների՝ ամրացված բնակավայրերում և ամրոցներում կյանքը որոշ ընդհատումներով շարունակվել է՝ ընդգրկելով վաղ բրոնզից միջնադար ընկած ժամանակաշրջանները: Միջինբրոնզիդարյան կառույցներ չեն փաստվել՝ հավանաբար տարածաշրջանի դեռևս ոչ բավարար ուսումնասիրվածության պատճառով: Հատկապես շատ ամրոցներ են կառուցվել մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջում և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին՝ երկրագործության, անասնապահության և մետաղագործության հիմքի վրա զարգացող տնտեսության վերելքի պայմաններում: Մ.թ.ա. I հազարամյակի Ջրաձոր, Շիրակավան, Ջրափի (Ղալաչի), Հայկաձոր ամրոց-բնակավայրերը կառուցված են խոշոր և անտաշ ժայռաբեկորներից, ձգվում են տեղանքի ռելիեֆին համապատասխան կոր գծագրությամբ, որպես կանոն, բաղկացած են երկու մասից՝ շրջապատի նկատմամբ իշխող դիրք ունեցող սարի կամ բլրի վրա կառուցված միջնաբերդից և լանջին կամ ստորոտին փոված բնակավայրից:

Կառուցողական նման սկզբունքը՝ որպես մշակութային ժառանգություն, փոխանցվում է հետագա դարաշրջաններ՝ յուրաքանչյուր փուլին բնորոշ որոշակի առանձնահատկություններով: Կիկլոսայան շատ ամրոցներ, նախաուրարտական կամ ուրարտական ժամանակաշրջաններից սկսած, երկար ժամանակ ամայացած են եղել և վերստին բնակեցվել են միջնադարում: Ուշ միջնադարում այդ բնակավայրերը, կորցնելով նախնական գործառույթը, վերածվել են փոքր գյուղատեղիների:

Կիկլոսայան շարվածք կիրառվել է նաև միջնադարյան ամրաշինական կառույցներում: Միջնադարում երկիրը հուսալի բերդերով և ամրոցներով պատելու ծրագիր է կազմել Մուշեղ Մամիկոնյանը: Այն իրականացվել է միայն Բագրատունիների օրոք³³, երբ Աշոտ Երկաթից սկսած՝ արաբներին վտարելուց հետո ամեն կերպ ամրացվում է երկիրը. կառուցվում են նոր ամրոցներ, վերաշինվում հները, ամրոցների են վերափոխվում եկեղեցիները (Կուսայրի, Ախուրիկ, Երազավորս), նաև վերականգնվում են կիկլոսայան կառույցներ (ինչպես, օրինակ՝ Ջրափիի և Հայկաձորի մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում լքված ամրոցները): Միջնադարյան ամրոցները հյուսիսից կատարվող հարձակումների ժամանակ հավանաբար իրենց վրա են կրել թշնամու հարվածները և Շիրակավան, Երազավորս, Անի մայրաքաղաքների պաշտպանության համար որոշակի դեր կատարել: Ենթադրվում է, որ Երազավորս մայրաքաղաքի պաշտպանության համար նման դեր կատարել է Տիգնիսը³⁴:

Ամրացված բնակավայրերը գոյատևման ողջ ընթացքում ունեցել են նատակյաց երկրագործական-անասնապահական բնույթ: Դրանց բնակիչների տնտեսական ինտենսիվ կյանքը փաստում են կացարանները, ժամանակաշրջանը բնութագրող տարատեսակ և տարաբնույթ գտածոները, նաև կենդանական ոսկորների առատությունը:

³² Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 65:

³³ Հարությունյան Ս., Երազավորսի 1977թ. պեղումները, ՊԲՀ, 1, 2012, էջ 193:

³⁴ Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 312-314, էջ 114-119: Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 193:

Հայկական լեռնաշխարհը տարածաշրջանի տարբեր էթնոսների հաղորդակցման, մշակութային փոխառնչությունների կարևոր կամուրջ էր Հին Արևելքի երկրների և Կովկասի միջև: Միջազգետքից հնուց ի վեր Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհի ապրանքներ էին հասնում³⁵: Վաղ բրոնզի դարաշրջանում բարձր զարգացած անասնապահությամբ, երկրագործությամբ և մետաղամշակմամբ հինարևելյան մշակույթի համեմատաբար լուրջ օջախ Հայաստանի նյութական մշակույթում նման փոխադարձ կապեր բացահայտող բազմաթիվ գուգահեռներ կան:

Ամրացված բնակավայրերն ու ամրոց-բնակավայրերը կապվել են տվյալ ժամանակաշրջաններում գործած առևտրային ճանապարհների հետ: Շիրակի հնագույն ճանապարհների մասին ամենավաղ գրավոր վկայությունը ուրարտական աղբյուրներում է³⁶: Էրիախի երկիրը Մեծ և Փոքր Կովկասի մշակույթի փոխադարձ կապի կարևորագույն կենտրոններից մեկն էր³⁷: Մայոտիս-Բաբելոն մայրուղու շիրակյան ճյուղը գործում էր դեռևս մ.թ.ա 6-5-րդ դարերում՝ իր նշանակությունը պահելով նաև հետագայում³⁸: Պևտինգերյան տախտակների (Tabula Peutingeriana) մեջ բերված Արտաշատից Շիրակ, այնտեղից Վրաստան և Աբխազիա գնացող ճանապարհի մի հատվածը մատենագիտական աղբյուրներում կոչվում էր «ճանապարհ Աշոցաց» կամ «պողոտայ Աշոցաց»³⁹: Շիրակով և Աշոցքով անցել են առևտրական կարևոր, տարանցիկ մայրուղիներ, որոնց հանգուցակետերի վրա էլ հիմնվել են նաև ամրոց-բնակավայրերը և ամրացված բնակավայրերը:

Իրականացված հնագիտական հետախուզությունը թույլ չի տալիս սպառնչ պատասխան տալ դրանց գործառույթի, ինչպես նաև հիմնադրման և գոյատևման ստույգ ժամանակաշրջանների մասին: Ախուրյանի ափամերձ կիկլոպյան շարվածքով ամրացված բնակավայրերի և ամրոց-բնակավայրերի զարգացման ընթացքը, կատարված վերակառուցում-վերափոխումները, դրա հետևանքով նրանց ճարտարապետական տեսքի փոփոխությունները և բազմաթիվ այլ հարցեր կարող են հստակեցվել միայն պեղումներով:

³⁵ Мартиросян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Изд.-во АН Арм. ССР, Ер., 1964, стр. 25.

³⁶ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), военно-политическая история и вопросы топонимики. Изд.-во Академии Наук Армянской ССР, Ер., 1970, стр. 189-2005.

³⁷ Мартиросян А., О древнем поселении около Ленинакана, Известия АН Арм.ССР, 1952, №10, стр. 87-97.

³⁸ Манандян А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (Вв.до н.э.- XVв н.э.). Эривань, 1930, стр. 8, 22; Акопян А., Армения в торговле Запада с Востоком(первые века н.э.), СА, 1964, №2, стр. 70-90; Զարդարյան Մ., Շիրակը անաշտիկիական ինտեգրացման համակարգում (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը 2-րդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 11:

³⁹ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ.Ե, Եր., 1984, էջ 161:

ЦИКЛОПИЧЕСКИЕ СООРУЖЕНИЯ ПРИБЕРЕЖЬЯ РЕКИ АХУРЯН

*Резюме**Л. Еганян*

В рамках изучения темы «Оборонительные сооружения бассейна реки Ахурян» рассматриваются сооружения циклопической кладкой разных эпох: Егнаджур, Бердашен, Мец Сепасар, Агворик, Покр Сепасар, Джрадзор, Капс, Ширикаван, Джрапи-1, Джрапи-2, Айкадзор и т.д..

Это- укрепленные поселения и крепости расположены на вершинах гор, холмов и на возвышенностях. Их стены выложены сухой кладкой, которая в научной литературе именуется циклопической.

Заложенные в эпоху ранней бронзы, укрепленные поселения выявляют одиноковую культуру и относятся к III тыс. до н.э. Слоев, свидетельствующих о функционировании этих укрепленных поселений в эпоху средней бронзы, не наблюдается. Возможно, это связано с малоизученностью региона. Циклопические крепости в основном относятся к IX-VIII вв. до н.э. По предварительным данным жизнь в этих крепостях возобновилась в средневековье. В этот период также были сооружены новые циклопические крепости.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Եգանյան Լարիսա Գրիշայի- պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի
հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
E-mail: smuseum@web.am.